

27. *Дмитренко Ю. М.* Підходи до дослідження проблем правосвідомості у сучасному українському суспільстві / Ю. М. Дмитренко. – Режим доступу : <http://www.rusnauka.com>. – Назва з екрану.
28. *Расолов М. М.* Проблемы теории государства и права :учеб. пособие для студентов вузов / М. М. Рассолов. – М. : ЮНИТИ-Дана: Закон и право, 2007. – 407 с.
29. *Макарова О.* Правовий нігілізм та правовий ідеалізм: реалії сьогодення / О. Макарова // Підприємництво, господарство і право. – 2009. –№ 1. – С. 76-78.
30. *Еникеев М. И.* Общая, социальная и юридическая психология : крат. энцикл. сл. / М. И. Еникеев, О. Л. Кочетков. – М. : Юрид. лит., 1997. – 448 с.

МАКАРОВА О. В.

3.8. СІМ'Я, ДОШКІЛЬНИЙ ТА ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ ЯК НАЙВАЖЛИВІШІ ІНСТИТУТИ ПРАВОВОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ

Кожна людина з моменту свого народження перебуває у постійному та безперервному розвитку, що триває все життя, але найбільшого значення набуває в перші 15-25 років. Цей період має особливе значення за своїми результатами та наслідками через те, що основним його завданням та змістом стає соціалізація особистості. Соціалізація – це процес навчання та засвоєння індивідом соціальних норм, культурних цінностей, зразків поведінки, притаманних певному суспільству [1, с. 181].

Водночас соціалізація особистості – процес багатовимірний. Одним із основних напрямів загального процесу соціалізації є правова соціалізація, яка полягає в засвоєнні особистістю правових знань, цінностей, а також соціально-правового досвіду.

Загалом правова соціалізація особистості детермінується багатьма чинниками. В науковій літературі виділяють різні

класифікації факторів соціалізації. Найбільш логічною, на наш погляд, є класифікація, запропонована А. В. Мудриком [2], на основі якої, спробуємо розробити класифікацію факторів саме правової соціалізації:

- макрофактори – чинники, що визначають напрями правової соціалізації людей, які проживають у певних країнах. Формування правової культури на макрорівні зумовлене, насамперед історичним розвитком суспільства, характером політичного режиму;

- мезофактори – умови правової соціалізації великих груп людей, які розмежовуються за національною ознакою; за місцем і типом поселення, в якому вони живуть (регіон, село, місто, селище). На мезорівні на формування правосвідомості та правової культури особи значний вплив на особу здійснює її соціально-професійне оточення;

- мікрофактори – чинники, що безпосередньо впливають на конкретну особу (сім'я, навчально-виховні заклади, трудовий колектив тощо).

В нашій роботі зупинимося детально на мікрофакторах, оскільки вважаємо, що саме ця група чинників має безпосередній вплив на формування, розвиток, становлення і, власне, соціалізацію дитини. Висвітленню ефективності впливу навчально-виховних закладів, ролі сім'ї у вихованні та соціалізації дитини, в тому числі правової, присвятили свої праці Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. В. Будкіна, А. В. Дворкова, Л. С. Дубчак, О. С. Дьоміна, Т. В. Кравченко, Л. І. Казміренко, Т. С. Панченко, О. Ф. Скаун, І. П. Усімова, В. Ю. Швачка та інші науковці.

Загалом правова соціалізація – процес безперервний. Він починається з моменту народження людини і триває все життя. Тому в залежності від становлення особи в суспільстві можна виділити декілька етапів її правової соціалізації:

- дошкільний етап (охоплює життя людини з моменту народження до початку навчання в школі), з якого починається становлення особи, закладаються елементи правосвідомості та правової культури дитини. Основними інститутами правової соціалізації на цьому етапі виступають сім'я та дошкільні навчальні заклади;

- етап навчання, під час якого відбувається засвоєння правових норм, морально-правових цінностей, формування правової культури.

Поряд із сім'єю основними інститутами правової соціалізації особи на цьому етапі є загальноосвітні, професійно-технічні, вищі та інші навчальні заклади;

- трудовий етап, коли особа цілеспрямовано підвищує рівень правових знань, виступає активним учасником суспільних відносин, відтворює знання та набутий соціально-правовий досвід. Основним інститутом правової соціалізації на цьому етапі виступає, як правило, трудовий колектив;

- післятрудоий етап, для якого характерним є правова самоосвіта, а також передання соціально-правового досвіду молодому поколінню.

З наведеної вище періодизації, вважаємо, що найбільше значення для сприятливого та більш ефективного процесу правової соціалізації, формування правосвідомості та правової культури дитини мають дошкільний етап і етап навчання.

Тому зупинимося більш детально на основних інститутах, які відіграють найбільшого значення у процесі правової соціалізації дитини. Такими інститутами, на наш погляд, є сім'я, дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади.

Загалом поняття сім'ї вживається в соціологічному та правовому значеннях. Сім'я в соціологічному розумінні – це союз осіб, який заснований на шлюбі, родстві, прийнятті дітей на виховання, що характеризується спільністю життя, інтересів, взаємною турботою [3, с. 33].

Богданова І. М. розглядає сім'ю як провідний мікрофактор соціалізації особистості, оскільки сім'я є персональним середовищем її життя та розвитку, і до основних функцій якої належать: забезпечення фізичного та емоційного розвитку індивіда; формування статевої ідентифікації дитини; провідна роль в її розумовому розвитку; розвиток здібностей та потенційних можливостей індивіда; забезпечення дитини почуттям захищеності; формування ціннісних орієнтацій особистості; оволодіння дитиною основними соціальними нормами [4].

В юридичній літературі у визначеннях під сім'єю розуміють:

- союз осіб, пов'язаних шлюбом чи родинністю;
- союз осіб, заснований на вільному і рівноправному шлюбі, близькій родинності, усиновленні чи іншій формі виховання дитини і

який характеризується спільністю життя та інтересів цих осіб, наділених відповідними правами і обов'язками;

- об'єднання осіб, що природно формується в реальному житті, ґрунтується на шлюбі, родстві, усиновленні чи інших формах відносин між цими особами і характеризується спільністю духовного, матеріального життя та інтересів, що забезпечують продовження роду і виховання дітей;

- цілісне соціальне утворення, що характеризується внутрішньою єдністю і з'єднанням частин в єдине ціле;

- первинний і багатогранний осередок нашого суспільства;

- активна соціальна група, побудована на шлюбі чи на родинних відносинах [5].

У Сімейному кодексі України визначено, що сім'я є первинним та основним осередком суспільства, а також наводиться визначення складу сім'ї, до якої належать особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки [6].

У Законі України "Про охорону дитинства" вказано, що сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків [7]. Про важливе значення сім'ї у формуванні особистості дитини міститься не лише в національному законодавстві, але і в міжнародних нормативно-правових актах.

Так, Конвенція про права дитини визначає сім'ю як основний осередок суспільства і природне середовище для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей [8].

У Декларації прав дитини наголошується на тому, що дитина для повного і гармонійного розвитку її особистості потребує любові та розуміння. Вона повинна, якщо це можливо, зростати під опікою і відповідальністю своїх батьків [9].

Відповідно до ч. 3 ст. 16 Загальної декларації прав людини сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави [10].

Таким чином, аналіз чинного законодавства України свідчить про те, що на сьогоднішній день в нашій державі усвідомлюється соціальна значущість, необхідність і цінність сім'ї та її участь у формуванні, становленні та розвитку зростаючої особистості. У цьому

контексті доречним виявляється думка В. П. Мироненка, який вказує на те, що сім'я є невід'ємною частиною сучасної суспільної системи, яка в якості первинного і основного осередку суспільства тісно пов'язана з іншими елементами цієї системи. Адже суспільство впливає на сім'ю, формуючи її певний тип, а сім'я, в свою чергу, справляє зворотній вплив на інші соціальні інститути, процеси та відносини. В той же час, сім'я представляє собою відносно самостійне явище суспільного життя зі своїми специфічними закономірностями розвитку. Таким чином, сім'я виступає одночасно і як інструмент для задоволення різнопланових індивідуальних потреб особистості (духовних, матеріальних, фізіологічних, культурних тощо), і як соціальний інститут, який безпосередньо впливає на значну кількість суспільних процесів [11, с. 49].

Важливу роль у процесі правової соціалізації відіграє середовище, в якому зростає дитина. Адже найчастіше правова соціалізація відбувається в умовах стихійної взаємодії особистості з оточуючим соціальним середовищем. Коли особа, перебуваючи в тому чи іншому колективі, через несформованість власної системи ціннісних орієнтирів, стійких моральних переконань, вбирає ті норми поведінки, які притаманні їй найближчому оточенню. Для дитини – це, в першу чергу, безумовно, сім'я.

Водночас правова соціалізація може відбуватись і під впливом цілеспрямованих чинників, зокрема шляхом правового виховання. Останнє, в свою чергу, виступає певним механізмом управління правовою соціалізацією особистості. Адже саме за допомогою цілеспрямованого, контрольованого та правильно організованого правового виховання можливо досягти основного результату правової соціалізації – формування високого рівня правосвідомості та правової активності особистості.

У реалізації визначених форм правової соціалізації, а саме стихійної та цілеспрямованої, пріоритетне місце належить сім'ї. Адже саме в цьому мікроколективі у дитини формуються перші уявлення про життя, цінності, правила. Сім'я відіграє ключову роль у моральному та правовому формуванні особистості. Зрештою саме в сім'ї відбувається процес первинної соціалізації дитини, в тому числі, правової. Первинна соціалізація охоплює період дитинства, коли індивід стає членом суспільства та включається у сферу міжособистісних відносин у малих групах [12]. Саме в дитинстві закладаються основи поведінки. Більше того, перші елементи правової

культури дитина набуває вже в ранньому віці (2, 3-й роки життя): вона включається в діяльність, яка подібна до правової, набуває навичок та засвоює стандарти нормативно-оціночної поведінки, отримує перші юридичні уявлення з казок, відтворює та трансформує їх у рольових іграх, поступово формує, хоч і примітивну, дитячу, але власну картину правового життя [1, с. 184]. Значущість саме цього періоду набуття соціального досвіду полягає не лише в тому, що перші знання про оточуючий світ є найбільш яскравими, адже саме в дитинстві людина формує емоційно-чуттєву основу сприйняття, а тому що саме цей перший досвід соціальної взаємодії, поведінки батьків, перших соціальних санкцій – формує основу соціально-етичної саморегуляції особистості, яка в подальшому визначає спрямованість її діяльності. Таким чином, саме умови реалізації первинної соціалізації визначають подальшу долю не лише окремої людини, а й суспільства [13].

Зважаючи на те, що найбільш інтенсивним періодом соціалізації особи є саме дитинство, тому так важливо, щоб батьки як агенти первинної соціалізації, в тому числі правової, належним чином виконували свої обов'язки щодо виховання дитини, створювали сприятливі умови для розвитку її особистості, формували систему морально-правових цінностей, загальну та правову культуру, показувати особистий приклад дотримання встановлених у суспільстві норм і правил поведінки тощо. Адже основними психологічними механізмами формування правосвідомості у дітей і підлітків є наслідування (усвідомлене чи неусвідомлене) будь-якого прикладу чи зразка і навіювання (неусвідомлене відтворення індивідом досвіду тих людей, з якими він спілкується). Морально-правові ціннісні орієнтації для дитини персоніфіковані у фігурах її батьків, родичів. Саме від них вона дізнається, як необхідно себе поводити в різних ситуаціях, копіює з них моделі соціальної поведінки [14, с. 133]. Тому так важливо, щоб найближче оточення дитини, а саме батьки володіли високим рівнем правосвідомості та правової культури, навчали її загальноприйнятим нормам права та моралі.

Безсумнівно, виховання дитини має починатися з моменту її народження. Тому сім'я відіграє основну роль у моральному та правовому формуванні особистості. Згодом, коли дитина підростає, найпершим суспільним середовищем для неї стає дошкільний навчальний заклад, метою якого є забезпечення гармонійного розвитку особистості дитини, збереження та зміцнення її фізичного, психічного і духовного здоров'я, виховання ціннісного ставлення

дитини до самої себе та оточення, а також соціальна адаптація до умов життя в колі незнайомих дітей і дорослих.

На сьогоднішній день держава визнає пріоритетну роль дошкільної освіти та створює належні умови для її здобуття. Дошкільна освіта є обов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти в Україні. Дошкільна освіта – цілісний процес, спрямований на:

- забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб;
- формування у дитини дошкільного віку моральних норм, набуття нею життєвого соціального досвіду [15].

Державним стандартом дошкільної освіти України, визначено основні напрями виховної та правовиховної роботи з дошкільниками, що полягають у прищепленні їм правових знань, формування навичок правомірної поведінки та поваги до оточуючих.

Важливу роль у дошкільній освіті відіграє сім'я. Зокрема, Закон України "Про дошкільну освіту" вказує на те, що сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти у дошкільних та інших навчальних закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти. Відвідування дитиною дошкільного навчального закладу не звільняє сім'ю від обов'язку виховувати, розвивати і навчати її в родинному колі. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність перед суспільством і державою за розвиток, виховання і навчання дітей, а також збереження їх життя, здоров'я, людської гідності [15].

Дошкільний вік охоплює великий період дитинства від третього до сьомого року життя дитини. При правильній організації виховання в дитячому садку у дошкільників починають закладатися основи навчальної діяльності, з'являється інтерес до набуття нових знань [16], в тому числі правових. Саме тому правове виховання дітей дошкільного віку є одним із найбільш ефективних і результативних, адже саме в цей період відбувається формування особистості дитини в цілому. У цей період дитинства закладаються основи правильного ставлення до всього, що оточує, до самої себе. Якою сформувалася дитина в цей період свого розвитку, такою багато в чому вона буде, коли виросте й стане школярем, а потім і дорослою людиною [16].

Дошкільне дитинство правомірно визнано науковцями чутливим періодом розвитку особистості [17]. Адже саме цей час є

не лише найбільш сприятливим періодом для розвитку особистості, а й формування моральних якостей дитини. У дошкільному віці відбувається інтенсивне оволодіння моральними нормами і правилами поведінки. Дошкільники дуже цікавляться моральними оцінками людських вчинків і постійно запитують дорослих про те, що добре і що погано, які дії людей, які їх оточують є правильними, а які – ні [16]. Тому для формування у дитини дошкільного віку елементарних правових знань та правомірної поведінки важливим є приклад поведінки дорослих.

Правова освіта є складовою частиною системи освіти. Чинне законодавство України передбачає безперервність і наступність правової освіти, починаючи з дошкільних навчальних закладів з наступним продовженням у загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих та інших навчальних закладах.

Беручи до уваги те, що найбільш інтенсивним періодом соціалізації є дитинство та підлітковий вік [1, с. 181], саме тому поряд із сім'єю, дошкільними закладами, загальноосвітні навчальні заклади відіграють першочергове значення у соціалізації дитини, в тому числі правової.

Так, у Концепції загальної середньої освіти визначено, що загальна середня освіта є невід'ємною органічною складовою неперервної освіти. Вона є основою соціалізації молоді людини в суспільстві, фундаментом для подальшої її освіти чи трудової діяльності і забезпечує наступність у становленні людини в процесі її переходу від дитинства до дорослого життя [18].

У контексті нашого дослідження не можна не згадати і Національну програму виховання дітей та учнівської молоді в Україні, в якій визначено, що сім'я поряд із школою є основними інститутами соціалізації та виховання дитини. Шкільні роки є для виховання періодом становлення інтелектуальної та особистісної зрілості, набуття соціального досвіду, життєвої компетентності. Центральною ланкою реалізації цих завдань, фундаментальною соціокультурною базою виховання і розвитку особистості виступають загальноосвітні заклади [19].

Як відомо, загальноосвітні навчальні заклади покликані не лише навчати дітей, здійснювати цілеспрямовану підготовку до самостійного дорослого життя, а й займатися їх вихованням, в тому числі правовим. Зокрема, в ст. 5 Закону України "Про загальну середню освіту" [20] одним із завдань загальної середньої освіти поряд

із формуванням особистості учня (вихованця), розвитком його здібностей і обдарувань, наукового світогляду визначено таке завдання, як виховання в учнів (вихованців) поваги до Конституції України, державних символів України, прав і свобод людини і громадянина, почуття власної гідності, відповідальності перед законом за свої дії, свідомого ставлення до обов'язків людини і громадянина.

Одним із основних факторів правової соціалізації дитини є правова освіта. Важливе місце в системі якої належить загальноосвітнім навчальним закладам. У контексті нашого дослідження слухними є думки С. В. Савченка з приводу того, що держава має надавати першочергового значення правовій просвіті дітей та учнівської молоді, формуванню в них стандартів правомірної поведінки і звичок, виховання поваги до батьків, старших людей, норм законодавства і громадської моралі. У дошкільних і загальноосвітніх навчальних закладах має відбуватися постійний процес перетворення правових знань дітей та учнівської молоді у стійкі морально-правові переконання, формуватися і закріплюватися стереотипи правомірної поведінки, створюватися можливості для активної участі у процесі правової освіти і виховання, захисту власних прав та інтересів [21, с. 27].

Так, зокрема у Національній програмі правової освіти населення визначено, що початкова правова освіта здобувається у дошкільних навчальних закладах, де дітям надаються початкові знання про норми поведінки, формуються навички їх дотримання, виховується повага до батьків, вихователів, ровесників, людей похилого віку тощо. Надалі правова освіта надається загальноосвітніми, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і закладами післядипломної освіти [22].

У процесі правової соціалізації важливе значення має цілеспрямоване та правильно організоване правове виховання й правове навчання. Психологи вважають, що 20 % майбутнього свого інтелекту людина набуває до кінця першого року життя, 50 % – до чотирьох років, 80 % – до 8 років, а 92 % – до 13 років [23]. Це ще раз підтверджує нашу думку про те, що найбільш ефективно процес соціалізації дитини, в тому числі правової, відбувається в період навчання в школі.

У цьому контексті доречною, на наш погляд, є думка А. Кутиркіна, який, розглядаючи роль і значення правової освіти в

житті кожної людини, наводить класифікацію етапів правового виховання залежно від вікової категорії об'єктів виховання, яка включає:

- 1) правове виховання дітей дошкільного віку;
- 2) правове виховання дітей шкільного віку;
- 3) правове виховання молоді;
- 4) правове виховання дорослих осіб;
- 5) правове виховання осіб пенсійного віку;
- 6) правове виховання працюючої частини населення [24, с. 81].

При цьому науковець зазначає, що найбільш ефективною діяльністю з виховання і правового виховання є на перших трьох етапах, оскільки робота з людьми, чия особистість лише формується, найпродуктивніша [24, с. 81].

На думку Ю. С. Шемшученка, забезпечення правопорядку в країні тісно пов'язане з підвищенням правосвідомості громадян. Конкретним засобом для цього є правова освіта. Науковець вважає, що нею мають бути охоплені всі верстви населення й особливо молодь. Саме у молодому віці повинні формуватися знання про державу і право, права й обов'язки людини, механізм їх забезпечення і реалізації тощо [21, с. 23].

Поділяємо позицію вказаних вище науковців і вважаємо, що правове виховання необхідно здійснювати з дитинства. Адже саме з раннього віку дитині прищеплюються моральні принципи співжиття в суспільстві, свідоме ставлення до виконання своїх обов'язків. Крім того, здатність особи усвідомлювати і правильно тлумачити приписи закону і відповідно до них поводитися не є вродженою, а формується протягом життя людини, починаючи з раннього віку.

Однією з особливостей досліджуваного явища є те, що правова соціалізація дитини може відбуватися не лише під впливом цілеспрямованих, спеціально організованих чинників, а саме правового виховання, а й в умовах стихійної взаємодії особи з оточуючим середовищем, у даному випадку маємо на увазі загальноосвітній навчальний заклад. Тому особливого значення при цьому набуває авторитет педагога, його позитивна поведінка, дружні відносини з учнем тощо.

Адже на відміну від дошкільного етапу правової соціалізації, коли соціально-правовий досвід засвоюється некритично, за рахунок копіювання та наслідування поведінки дорослих, на етапі навчання морально-правові ціннісні орієнтації персоніфікуються в постатях

батьків, учителів [1, с. 184], найближчого оточення, причому ступінь засвоєння правових норм, установок, зразків поведінки суттєво залежить від ставлення дитини до вказаних агентів правової соціалізації (конкретних осіб, які беруть участь у передачі соціально-правового досвіду). Якщо до цих осіб сформоване позитивне емоційне ставлення, то дитина за допомогою механізмів наслідування і навіювання засвоює ті морально-правові цінності, якими вони керуються в своєму житті. Якщо ж ставлення до цих осіб є негативним, то вона не буде визнавати не лише їх, але й систему морально-правових цінностей, носіями яких вони є [1, с. 184-185].

Істотними недоліками виховної роботи в навчальних закладах є, насамперед, відсутність програми правовиховної роботи [25, с. 13], а також напружені, конфліктні стосунки між учителем та учнями, що являються вагомим дестабілізуючим фактором навчально-виховного процесу.

Так, анкетування і опитування учнів 7-9 класів показало, що 52 % з них вважають свої стосунки з педагогами напруженими, у 22 % вчителі викликають роздратування і тільки 26 % почувають себе з педагогом легко і комфортно [25, с. 12-13].

Правова соціалізація – процес складний і суперечливий. На її результат впливає безліч факторів, тому важливою умовою ефективної правової соціалізації в період навчання в школі є не лише дидактичний компонент, тобто ті правові знання, які дитина отримує під час уроків, а й соціально-психологічний компонент, що відтворює характер взаємин між учителем та учнем, атмосферу, яка панує під час занять і в цілому в школі.

Підводячи підсумки, зазначимо, що сім'ї, як мікросередовищу, яке безпосередньо впливає на розвиток конкретної особистості, належить пріоритетне місце у процесі соціалізації дитини, в тому числі правової. Більше того, конкурувати з сім'єю, особливо на ранньому етапі розвитку особистості, не може жоден соціальний інститут [26, с. 193]. Адже перший соціальний і правовий досвід дитина отримує саме в сім'ї.

Згодом, коли дитина підростає участь дошкільних навчальних закладів у її становленні та розвитку стає не менш важливим поряд із сімейним вихованням. Адже саме вони закладають фундаментальні основи соціокультурного становлення особистості. Дошкільному навчальному закладу, який є найпершим суспільним середовищем для дитини, належить пріоритетне значення у процесі виховання, в

тому числі правового, а його роль у формуванні первинного соціального досвіду дитини набуває особливої значущості. Поряд із сім'єю, дошкільними закладами, загальноосвітні навчальні заклад є не менш важливими у процесі правової соціалізації дитини. Адже у школі діти проводять значну частину часу, що не може не вплинути на формування її світогляду, світосприйняття в цілому та поведінку зокрема. У школі дітей навчають не лише читати, писати, рахувати тощо, але й дають уявлення про загальноприйняті норми, правила поведінки. Більше того, саме загальноосвітні навчальні заклади в силу виконання своїх функцій, мають можливість поєднувати максимальну кількість чинників цілеспрямованого, прихованого та стихійного впливу на формування правової свідомості дитини.

Зважаючи на викладене, приходимо до висновку, що на сьогоднішній день сім'я, як перше природне середовище, в якому відбувається становлення і розвиток особистості дитини, дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади є одними з провідних інститутів правової соціалізації дитини, що обумовлено насамперед їх завданнями, а також значенням у суспільному житті держави. Нині в Україні, як і в більшості інших державах світу, усвідомлюється необхідність і цінність сім'ї, її пріоритетне значення як для окремої людини, так і для суспільства в цілому. Що ж стосується дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів, то саме вони являються фундаментальною соціокультурною базою навчання, виховання та розвитку особистості, яка має формувати у дитини систему стійких морально-правових переконань та ціннісних орієнтирів.

Список використаних джерел:

1. Юридична психологія / ред. Л. І. Казміренко. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
2. Педагогіка [Електронний ресурс] // Библиотека Online. – Режим доступу : <http://readbookz.com/book/172/5405.html>.
3. Гопанчук В. С. Сімейне право [Електронний ресурс] : навч. посіб. для студентів юрид. вузів та факультетів / В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, С. П. Індиченко, Л. А. Савченко. – К. : Вентурі, 1997. – 272 с. – Режим доступу : <http://pravouch.com/page/spravo/ist/ist-24--idz-ax301--nf-12.html>.
4. Богданова І. М. Соціальна педагогіка [Електронний ресурс] / І. М. Богданова. – 2008. – Режим доступу :

- http://pidruchniki.ws/16011013/pedagogika/harakteristika_roboti_sotsialnogo_pedagoga#295.
5. *Гопанчук В. С.* Сімейне право України [Електронний ресурс] / В. С. Гопанчук. – 2009. – Режим доступу : <http://all-sci.net/pravo-semeynoe/simya-rodinnist-svoyatstvo-ponyattya.html>.
  6. Сімейний кодекс України: станом на 4 липня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – Ст. 135.
  7. Про охорону дитинства: Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III: станом на 16 травня 2013 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.
  8. Конвенція про права дитини: ООН від 20 листопада 1989 р.: станом на 21 грудня 1995 р. // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – Ст. 205.
  9. Декларація прав дитини: ООН від 20 листопада 1959 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
  10. Загальна декларація прав людини: Організація Об'єднаних Націй від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – Ст. 3103.
  11. *Мироненко В. П.* Сім'я як головний інститут соціалізації дитини / В. П. Мироненко // Юридична наука. – № 2. – 2013. – С. 49–54.
  12. *Александров Д. О.* Юридична психологія [Електронний ресурс] / Д. О. Александров. – 2007. – Режим доступу : http://pidruchniki.ws/19240701/psihologiya/pravova_psihologiya.
  13. *Лаже О. В.* Особливості первинної соціалізації в сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / О. В. Лаже // Соціальні технології. – 2010. – № 45. – С. 90-95. – Режим доступу : http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=F&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&S21CNR=20&Z21ID=Soc_Gum/Staptp/2010_45/files/ST45_29.pdf.
  14. *Бедь В. В.* Юридична психологія / В. В. Бедь. – К. : МАУП, 2004. – 436 с.
  15. Про дошкільну освіту: Закон України від 11 липня 2001 року № 2628-III: станом на 28 грудня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 49. – Ст. 259.
  16. Дошкільний вік [Електронний ресурс] // Дитяча психологія. – Режим доступу : http://psychologia.ucoz.org/index/doshkilnij_vik/0-81#.VU5tZ47tIHx.
  17. *Струнікова Д. І.* Виховання в сім'ї як одна з умов соціалізації особистості дитини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://arr.chnu.edu.ua/handle/123456789/823>.

18. Концепція загальної середньої освіти: Постанова Колегії МОН України та Президії АПН України від 22 листопада 2001 р. № 12/5-2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/2712/.
19. Програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ipv.org.ua/home/39-programa-vuhovanna-ditej.html>.
20. Про загальну середню освіту: Закон України від 13 травня 1999 р. № 651-XIV: станом на 28 грудня 2014 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 28. – Ст. 230.
21. Гуз А. М. Становлення та розвиток шкільної правової освіти України (1991–2007 роки) : монографія / А. М. Гуз. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2009. – 431 с. – ISBN 978-966-439-229-4.
22. Про Національну програму правової освіти населення: Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 // Офіційний вісник України. – 2001. – № 43. – Ст. 1921.
23. Танчин І. З. Соціологія / І. З. Танчин [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/19240701/sotsiologiya/agenti_instituti_sotsializatsiyi.
24. Кутиркін А. Покращення якості освіти та правової освіти в середніх навчальних закладах / А. Кутиркін // Право України. – 2008. – № 7. – С. 81-84.
25. Дубчак Л. С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 “Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право” / Л. С. Дубчак. – К., 2007. – 21 с.
26. Макарова О. В. Сім'я як основний інститут правової соціалізації дитини / О. В. Макарова // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія № 18. Економіка і право : зб. наукових праць. – Випуск 25. – К., 2014. – С. 190-194.